

Научна критика и полемика

**Бојан Јовановић, *Пркос и инат: етнопсихолошке студије*.
Београд : Завод за уџбенике, 2008, 302 с.**

У књизи *Пркос и инат* реч је о тематским студијама врсног етнолога и антрополога, који се више деценија успешно бави етнопсихолошким проблемима на нашем тлу. Овом монографијом међусобно повезаних есеја, научна јавност обогачена је још једним у низу Јовановићевих зналачки осмишљених, документованих и критички усмерених остварења у области проучавања психологије Срба.

Већ у предговору књиге (с.7-17), у настојању да превазиђе извесне појмовне и значењске неусаглашености око предмета етнокарактеролошких испитивања (национални карактер, психичке црте, менталитет, и др.), Б. Јовановић се опредељује за термин *менталитет*, под којим се подразумевају психичка обележја већине чланова заједнице „које повезују заједничке вредности, васпитање, образовање, а затим начин мишљења, осећања и веровања“. Такав став аутор образлаже чињеницом да је менталитет склон мењању под условима друштвених, политичких и цивилизацијских процеса. То је за Јовановићев приступ тумачењима тих про-

мена од посебне важности, јер их он посматра током минулих столећа до данас (стр. 7-14).

Прво поглавље књиге (с.17-58) Б. Јовановић посвећује делу Јована Цвијића. Јовановићево вредновање Цвијићевих заслуга у домену проучавања етнопсихологије Срба спада у најпотпуније текстове ове врсте. Осврћући се на Цвијићеву методологију, Јовановић скреће пажњу на добро осмишљена, више пута допуњавана упутства која је Цвијић користио на својим вишегодишњим путовањима по балканским земљама, а наменио их је својим бројним сарадницима.

Говорећи о Цвијићевом односу према теренској грађи, Јовановић указује на веродостојност, лишену искључивости и произвољности, истичући да се Цвијић залагао за крајње објективна и умерена закључивања.

Уз богато теренско искуство, познато је да је Цвијић користио и друге изворе и сазнања из сродних наука, а пре свега се ослонивши на антропогеографију, чији је био творац, поставивши темеље проучавања миграција на тлу Балкана. Испи-

тивања сеоба и њихових последица представљају путеве за боље разумевање сложених, постмиграционих процеса, те прилагођавања досељеног и затченог становништва. То није промакло Јовановићу при оцењивању Цвијићеве методологије, јер и фактор адаптације становништва, о чему је писао Цвијић, утиче на промене у менталитету (стр. 22-26).

Вредна пажње су Јовановићева јасна и промишљена излагања на тему Цвијићеве систематизације психичких профила балканског становништва и њихових варијанти, што се сматра највишим дометом српске етнопсихологије у првој половини 20. века (динарски психички тип, централни психички тип, источнобалкански психички тип и панонски психички тип). Јовановић констатује да је најопсежније обрађен динарски психички тип, што се не би могло рећи за панонски психички тип. Задржавши се на динарском психичком типу (на пример, о нарцизму малих разлика, или о агресивности), Јовановић пружа и нека новија психолошка тумачења која се односе на истицање националног идентитета код припадника динарског психичког типа. Кад је у питању централни психички тип Јовановић потврђује, а делом и проширује Цвијићеве наводе о тзв. моралној мимикрији тог становништва, уз одрицање себе, а „прихватање туђег идентитета у циљу опстанка“ под османлијском влашћу (с. 33-52).

Треба споменути Јовановићев коментар о Цвијићевом гледишту које се односи на то да етнички и

национални састав становника није пресудан за јединствене психичке одлике становника одређеног психичког типа, већ да су то друштвени, географски и историјски предуслови, као и културни контекст, у чијим се оквирима формирају одређене психичке врсте. Са тих позиција је Цвијић приступио, сматра Јовановић, развијању своје идеје о јединственом, југословенском националном карактеру. Такав Цвијићев став не може се сматрати тенденцијом ка доминацији Срба над осталим југословенским народима, већ научниковим настојањем на неговану постојећих сличности између Срба и Хрвата, као два највећа балканска народа. Неуспелост Цвијићеве идеје о југословенству Јовановић објашњава настојањима југословенских народа на националној самосталности, чему треба додати и „узаврелу“ (напомена Д. Н.) друштвено-политичку ситуацију, коју је свету и нама донео крај 20. века (стр. 51-56).

Допринос Јована Цвијића српској етнопсихологији аутор сагледава имајући у виду период у коме је велики научник и хуманиста стварао своју типологију балканских психичких типова и када су појаве о којима је писао представљале животну реалност људи тога доба. Мада данашње време захтева нека новија тумачења, Цвијићево дело представља основу за даља истраживања ове важне и сложене материје.

Садржину овог вредног и студиозног текста чини представљање позитивних и негативних црта српског менталитета. Како аутор засту-

па мишљење да, уз наследне особине, друштвено-културни контекст умногоме одређује менталитет људи, он – разрађујући ту идеју – у своја разматрања уноси термине **обрасци културе** и **културни обрасци**, у значењу модалитета у испољавању истраживане културе. Под обрасцима културе Б. Јовановић подразумева традицијску културу, аутархичног, „затвореног“ српског села из времена Турака, док културне обрасце дефинише као и елементе културе настале под условима постојања модерних установа, у хуманој друштвеној средини, на челу са појединцем – репрезентантом нових вредности.

Познато је да трансформације у култури, уз иновације које је мењају, садрже и обрасце наслеђене културе из ранијих раздобља. У нашем случају, одвајање од претходне турске традиције не представља тренутни чин, већ процес у коме су и одређени негативни чиниоци из претходног периода наставили своје трајање и у новим условима. Добро познајући друштвене и политичке прилике у Србији 19. и 20. века, Б. Јовановић пружа бројне примере драматичног и неуједначеног пута Србије ка њеној еманципацији. Већ од Карађорђевог и кнез-Милошевог времена почетком 19. века, уз ослобађање од турске власти и феудалног система, изграђују се установе нове српске државе, што је настављено и касније. Међутим, и поред више покушаја, у време Југославије није било погодних услова за стварање културног обрасца који би, сматра аутор, стварао трајније и сигурније културне вред-

ности, односно – основу за формирање националног обрасца. Сталне унутрашње промене и превирања, уз скоковити цивилизацијски развитац, дају аутору за право да такво стање националног идентитета окарактерише као **прелазнички менталитет**, који представља фазу на дугом путу од традицијског друштва ка модерном друштву, „од обрасца културе до културног обрасца“ (с. 59-78).

Свој став према *прелазничком менталитету* Б. Јовановић поткрепљује свестраном, а критичком анализом бројних особина тога менталитета, образлажући разлоге за њихово настајање и трајање до данашњих дана.

Расправљајући о појединачним врлинама и манама српског менталитета, прво помиње **пркос** и **инат**, који се често изједначавају у свакодневном говору. Иако су им психолошки корени у основи заједнички, лексички и значењски се ова два појма разликују (*пркос* је штокавска реч словенског порекла, док је *инат* арапска реч, одомаћена у српском језику као турцизам). Обе ове особине развијају се у периоду раног детињства, под условима ауторитарног породичног васпитања, када се формира и инацијски менталитет. На основу богате документације, аутор пркошење и инаћење прати током историјских збивања на српском тлу, почевши од хајдучије, личности Карађорђа и његових сабораца, па до понашања твораца државног уређења Србије и политичких прилика у Југославији 90-тих година 20. века. Основна истина која провејава кроз овај

текст јесте, а то је и ауторово мишљење, да је пркос позитивна особина српског народа, док инат доноси зло, спадајући у негативна обележја српског менталитета (95, 113, 147. с.).

Жртву и жртвовање Б. Јовановић сврстава у свете чинове религијске праксе, „којима се успоставља комуникација са душама умрлих“ да би се приволеле за остваривање циљева живих. Аутор прави разлику између жртвовања у паганству (жртвовање другог ради себе) и у хришћанству (жртвовање себе ради другог), као саможртвовање. Ово друго аутор убраја у националну карактеристику Срба, илуструјући то косовским митом, актуелизованим у време кризе, као подстрек за обнављање духовног и националног јединства заједнице. Овде треба истаћи реалистичко становиште Б. Јовановића о томе да обрасци понашања испуњени хероизмом нису увек били у сразмери са стварним могућностима, као и то да су измењене животне околности мењале и „сплашњавале“ јуначко жртвовање, претварајући га у своју супротност (стр. 161-166).

Посвећујући пажњу појавама **туге** и **жалости**, емотивним стањима појединца и колектива, Б. Јовановић их идентификује као психичке црте, нарочито истичући меланхолију и безразложну тугу. Залазећи дубље у етнопсихолошка проучавања Владимира Дворниковића о меланхолији, као „карактеристици југословенске душе“, везаној првенствено за становнике источне Србије, Б. Јовановић показује извесну резерву. То поткрепљује

познатом динарском тугом, вековима потхраћиваном гусларском традицијом, о којој пише Цвијић и која је настала губитком државне самосталности. При томе, Б. Јовановић подвлачи разлику између туге Динараца, обојене агресивношћу, и меланхоличне резигнације становника југоисточне Србије, изражене тзв. рајинским менталитетом (стр. 167-193). Треба истаћи Јовановићево неслагање са мишљењем о „трајности историјске туге Срба“, јер сматра да су таква стања – тренутна емоционална доживљавања, изазвана реалним животним ситуацијама, што документује и новијим политичким догађањима у Србији (183. с.).

Удвориштво, по Б. Јовановићу такође потиче од паганског идолопоклонства према натприродним бићима која је требало умиловити ритуалима или молитвама. Значење му је у послушности и потчињавању јачем од себе, а јавља се, обично, у оквиру хијерархијски изведене поданичке власти. Аутор подвлачи разлику између удворишког понашања и удвориштва. У првом случају је реч о тренутној, спољашњој принуди да човек преживи величајући снаге од којих му зависи живот, док је удвориштво – „патогено“ понашање које произилази из трајне, унутрашње присиле, изражавајући „полтронске црте менталитета“ (стр. 188-198). Удвориштво аутор илуструје бројним примерима, почевши од времена Турака, па преко периода кнежевине Србије и краљевине Југославије, обухватајући и социјалистичко уређење, до данашњег удвориштва под

условима демократије у Србији, која својом „тамном цртом попут многих сличних појава у транзиционом периоду карактерише наш прелазнички менталитет“, како гласе речи писца ове књиге (206. с.).

Корупцију, као и сродне изразе сличног значења (поткупљивање, подмићивање, мито), аутор такође подвргава критичкој анализи, пошто њихово порекло претходно идентификује као пагански образац жртвовања, са основном функцијом поткупљивања. При томе истиче да је корупција, иначе општа људска појава, била заступљена код нас већ од средњег века, када ју је цар Душан својим Законом настојао да сузбије. У време Турака је подмићивање било легализовано као начин плаћања услуга, док је у доба обнављања српске државе, у 19. веку чак претворено у обичај, у ствари – у врсту обавезе која је утицала и на формирање менталитета. Пратећи ову врсту источњачког менталитета, а посебно подмићивање, аутор га објашњава страхом потчињених према властодршцима. Поред делимичног смањивања броја оваквих појава педесетих година прошлог века, у наше време поткупљивање и њему слична понашања представљају битне одлике *прелазничког* менталитета Срба, за које аутор види разлоге у недостатку дуготрајног културног обрасца и стабилних установа које би их појачавањем моралних критеријума онемогућавале (с. 209-234).

И **јавашлук** (према турској речи *јаваш* „споро, полагао“) Б. Јовановић увршћује у негативне црте српског менталитета, тумачећи га

одсуством реда и тачности. Повезује га са извесном врстом фатализма, који се своди на унапред предодређен исход ствари, па води ка застојању и моралној регресији. Занимљиво је да аутор неадекватно схватање времена у српском народу изједначава с непоштовањем норми о уређењу простора, па и то убраја у негативне особине нашег *прелазничког* менталитета, такође условљене јавашлуком. Такве појаве у оквиру „балканизације“ не сматра генетским, већ стеченим у време турске владавине. Треба додати да негативан однос према простору Б. Јовановић види и као један од узрока миграција на овом тлу. Психолошко објашњење налази „у сталној принудној физичкој покретљивости“ ради елементарног животног опстанка, а што се код нашег човека испољава, како сматра аутор, у духовном немиру, карактеристичној импулсивности и неспособности савлађивања емоција (242. стр.), при чему извесна анархоидност и хаотичност ометају Србе да се успешно национално организују. Ове ставове Б. Јовановић подвргава критици, указујући на начине превазилажења таквог стања (с. 245-248).

Посебну пажњу заслужују вредносни судови аутора о **неумерености**, као обрасцу понашања Срба, а што дочарава на основу познатог књижевног дела Стевана Сремца – *Икова слава*. Одличан познавалац старог Ниша и његовог оријентално-патријархалног колорита, детаљно описује редослед у извођењу овог православног српског празника. При томе наглашава

особине карактера гостију чије бахато понашање овај свети дан претвара у „необуздану снагу паганског духа“, уз доминацију емоционалног над рационалним и уз актуелизацију његовог латентног садржаја (с. 261-265). Такав модел прослављања славе, који аутор назива „славско свадбарење“, илуструје познату црту менталитета централне и јужне Србије, а истовремено одржава животну енергију и духовну виталност, којима се крше друштвена правила и постојећи ред ствари. У томе Б. Јовановић налази функцију самообнављања, при чему се извртањем стварности прелази у другачије стање, типично за лиминалну фазу свадбеног обреда, карактеристично пак за архаичне облике празновања традиционалних друштава уопште (стр. 267-269).

Последњи есеј ове вредне књиге, тематски је усмерен ка утврђивању позитивних и негативних особина српског менталитета у *пословицама*. Мада је о документарном значају пословице за проучавање менталитета у нас писано у домаћој литератури, Б. Јовановић досадашња сазнања проширује, првенствено с обзиром на вишезначност пословица. Ова врста фолклорног, народног стваралаштва, пише аутор, приближава читаоцу схватања о свету и његовој најближој околини, затим приказује обичајне поступке реконструишући културу оних који су је стварали, а садржи и религијске поруке, указујући на моралне норме понашања. Њихова симболична форма омогућава да се препозна и оно што се прећуткује,

или се само наговештава. У оквиру дидактичке функције пословица, аутор упозорава да оне истичу позитивне, а жигушу негативне особине људи, као што су, на пример, посесивност или грамзивост. У њима има и преваге прагматичности над принципијелношћу, што – према аутору – говори о животној реалности и мудрости, које пословице сликовито дочаравају.

Осврћући се на књигу *Пркос и инат*, поновићу речи с почетка овога текста, а то је да се Бојан Јовановић и до сада успешно бавио проблемима етнопсихологије Срба. Међутим, тематски есеји ове књиге доносе новине у терминолошком и значењском прецизирању предмета и садржине етнопсихолошких испитивања. Овом приликом се аутор позабавио питањима *прелазничког* менталитета, његовом незавршеношћу и несавршеношћу, те прелазним облицима од традицијских ка савременим обрасцима понашања. Суверено владајући емпиријском грађом, као и научним сазнањима (не само из етнологије и антропологије), Б. Јовановић врши свеобухватну, а прецизну критичку анализу позитивних и негативних црта *прелазничког* менталитета, износи његове врлине и мане, застрањивања и неумерености. Реалистички приказује нашег човека, не напада га, али га и не брани; најпре би се могло рећи да се у ауторовим речима назире и путеви за превазилажење негативности.

У тумачењима особина *прелазничког* менталитета, аутор – осим психолошких механизма који делују на нивоу појединца и колекти-

ва – има у виду историјска збивања и друштвено-политичку реалност, које посматра у континуитету кроз неколико протеклих векова, све до данас, једнако као и културни контекст, сматрајући их важним факторима од којих зависи истраживани менталитет.

На крају, надам се да ће Б. Јовановић, неуморни истраживач и плодни писац суптилног изражавања, наставити своја трагања ка даљем откривању тамних и светлих страна *прелазничког* менталитета Срба.

Десанка Николић

Савремене перцепције митова

Marjanić, Suzana i Prica Ines (ur). 2010. *Mitski zbornik*. Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo, Scarabeus-naklada: Zagreb, s. 574.

Митови као универзалне и безвремене приче откривају дубље димензије човековог постојања, страхова, тежњи и смисла. Митови су приче које превазилазе људску егзистенцију сада и овде, и задиру дубоко у прошлост о којој не постоје писани нити археолошки извори. Они говоре о почецима човека, о изграђивању његовог културног и социјалног универзума. Они уједно представљају и синтетизују парадигматичне представе о човеку, његовим патњама, борбама, падовима, успесима, несавршеностима, слутњама и страховима. Мит, дакле, представља преломни догађај који се одиграо у непознатом тренутку, али се такође збива у свим временима. „Због нашег строгог хронолошког погледа на историју, ми немамо реч за такав догађај, али је митологија врста уметно-

сти која указује на оно што је изван историје, што је у људском искуству безвремено, а тиме нам помаже да искорачимо из хаотичног тока случајних догађаја и да назремо само срце стварности“ (Армстронг 2005, 15). Управо због оваквих иманентних карактеристика мита, тј. сублимације безвременог људског искуства, он се генерацијски преноси и служи као својеврсно упутство, оријентир у времену, морални кодекс и „политичко-правна повеља“ (Живковић 1992, 473). Мит тако представља причу у коју се верује – за разлику од других, рецимо бајки – и поред тога што је њена истинитост крајње недокучива. Другим речима, „митови у које се престаје веровати постају бајке, а бајке у чију се истинитост поверује бивају митови“ (Живковић 1992, 474).